

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم اهل للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN :2564 -7903 Yıl/Year :3 - İlkbahar/Spring 2020 - Sayı / Issue :5

TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İLAHİYAT FAKÜLTELERİ

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية / Journal of Islamic Studies

Yıl / Year: 3 – İlkbahar / Spring 2020 – Sayı / Issue: 5

ISSN: 2564-7903

Dergimizin Tarandığı Veritabanı ve İndeksler:

Araştırma Makaleleri / Articles

TERCÜME-İ SİHÂH-I CEVHERÎ'DEN (VANKULU LUGATI) TARAMA SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR

Ahmet İhsan Dündar*

Geliş Tarihi : 10 Mart 2020

Kabul Tarihi : 10 Nisan 2020

Öz:

Tarih boyunca komşuluklar, sosyal ve kültürel değişimler, fetihler, istilalar gibi çok değişik sebeplerle toplumlar birbirlerini etkilemişlerdir. Sözü edilen etkilerin tezahür ettiği en önemli alanlardan biri de dildir. Toplumların kullandıkları diller arasında da birbirinden etkilenmeler yaşanmış; birbirlerinden ödünç sözcükler, ekler, tamlamalar alıp vermişlerdir. Türkçe de uzun tarihi geçmişi boyunca bu etkileşimden nasibini almış olup Türklerin İslam'ı benimsemesinin ardından ilim dilinde Arapçanın, edebiyat dilinde ise Farsçanın Türkçe üzerindeki etkisi yoğun olarak görülmüştür.

XIX. yüzyıldan itibaren başlatabileceğimiz Türkçenin söz varlığını tespit çabaları Cumhuriyet dönemine gelindiğinde bir sistem dâhilinde ve kurumsal olarak yürütülmüştür. Bu kapsamda bugün kullanılmayan ya da anlamı, şekli değişik olarak kullanılan Türkçe sözleri içeren bir sözlüğün hazırlanması amacıyla 1935 yılında çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar kapsamında XIII. yüzyıldan XIX yüzyıla değin kaleme alınan eserler taranmıştır. Söz konusu çalışmaların ilk aşamasında hazırlanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü için 160; ikinci aşaması diyebileceğimiz ve bir önceki aşamanın verilerini de içeren Tarama Sözlüğü için 67 (toplam olarak 227) eser taranmıştır.

Tarama Sözlüğü'nün ilk sayfalarında kısaca tanıtımı yapılan bu eserler arasında yer almadığından dolayı taramaya konu edilmediği sonucuna varabileceğimiz Vankulu Lugatı ve bu lüğatin içerdiği Türkçe söz varlığı örnekleri bu çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Vankulu Lugatı, Arap Dili'nin en önemli sözlüklerinden olan ve İsmail b.Hammâd el-Cevherî tarafından kaleme alınan es-Sihâh adlı eserin XVI. yüzyılda Osmanlı Türkçesine yapılmış bir çevirisidir. Bunun yanı sıra Osmanlı döneminde İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaanın basımını gerçekleştirdiği ilk eser olma özelliği de taşımaktadır. Kaleme alındığı dönemin Türkçe sözcüklerinin, sözcük eklerinin ve kullanımlarının bir bölümünü içeren bir sözlük olması bakımından Vankulu Lugatı'nın, taramaya konu edilebilecek bir eser olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tarama Sözlüğü, Vankulu Lugatı, Cevherî, Sözlükbilim.

CONTRIBUTIONS TO THE SCANNING GLOSSARY WITH EVIDENCES FROM TERCEME-I SİHAH-I CEVHER (VANKULU LUGATI)

Abstract:

Throughout history, societies have affected each other for various reasons such as neighborhoods, social and cultural changes, conquests and invasions. Language is one of the most important areas in which these effects are manifested. Among the languages used by societies, there were also influences; borrowed from each other words, additions, have taken and gave phrases.

* Nevşehir'de 2019 yılında yapılan Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulmuştur.

Dr. Öğretim Görevlisi, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ahmet.dundar@kocaeli.edu.tr, Orcid ID:0000-0002-4178-2294.

İntihal: Bu makale "iThenticate" intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Atıf / Citation: Dündar, Ahmet İhsan. "Tercüme-İ Sihâh-I Cevherî'den (Vankulu Lugatı) Tarama Sözlüğü'ne Katkılar". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* / 5 (Nisan 2020): 158-166.

Turkish language also, throughout its long history, it has been influenced by this interaction and after the adoption of Islam by Turks, the influence of Arabic on scientific language and Persian on literature language has been seen intensively.

The efforts to determine the vocabulary of Turkish, which we could start from the 19th century, were carried out within a system and institutionally in the Republican era. In this context, studies were started in 1935 with the aim of preparing a dictionary containing Turkish words that are not used today or whose meaning is used differently. Within the scope of these studies, the works written from the 13th century to the 19th century were searched. 160 works for The Scanning Glossary with Evidences, which were prepared in the first phase of the said studies; 67 (a total of 227) works were searched for The Scanning Glossary with Evidences, which includes the data of the previous phase.

Vankulu Lugatı, which we concluded that was not included in the first pages of The Scanning Glossary with Evidences, was not included in the list, and examples of Turkish vocabulary contained in this vocabulary are the subject of this study. Vankulu Lugatı is a translation of one of the most important dictionaries of the Arabic Language, es-Sıhâh, written by al-Farabi Jawhari, into Ottoman Turkish in the 16th century. In addition, it was the first work of the printing house which was established by İbrahim Müteferrika during the Ottoman period. It is possible to say that Vankulu Lugatı is a work that can be subject to screening in terms of being a dictionary containing some of the Turkish words, word suffixes, and usage of the period in which it was written.

Keywords: The Scanning Glossary, Lugat-i Vankulu, al-Jawhari, Lexicology.

Giriş

İnsanın en dar çevresinden en geniş çevresine varana değin iletişimin en temelinde dilin yattığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Bir dili oluşturan sözcükler, deyimler, atasözleri, üsluplar; kısacası tüm söz varlığı o dili kullanan halkın kültürü ve geçmişi bakımından nerelere, hangi zamanlara dayandığına da işaret etmektedir.

Dilin söz varlığının tespit edilmesi bir yandan o dili konuşan insanların değişik yönlerden geçmişlerindeki bağ ve etkileşimlerini ortaya koyarken, bir yandan da dil varlığının korunması ve gelecek nesillere aktarılmasını temin etmektedir.

Hintçe ve Arapça gibi dillere ait söz varlığını tespit çabalarının olduğunu ilgili kaynaklardan öğreniyoruz. Bu tür çabalarda dinle ilgili hedeflerin veya kaygıların önemli bir etken olduğu da aynı kaynaklarca ifade edilmektedir.

Arapça alanındaki ilk dil çalışmaları Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin doğru okunması ve doğru anlaşılması maksadıyla yapılmış çalışmalardır. Bununla birlikte isim, fiil, harf, atasözü, deyim, şiir gibi Arapçanın söz varlığını oluşturan unsurların derlenmesine, Arap dilinin sözcük ve cümle yapısını ortaya koymaya yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar içinde sözlükler önemli bir yer işgal etmekte olup el-Cevherî'nin kaleme aldığı *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabîyye* adlı sözlük, Arap dili alanında kaynak niteliği taşımaktadır.

Türkçeye göre Arapça alanındaki bu çalışmalar daha erken dönemde başlamıştır. Ayrıca bu çalışmaların kesintiye uğramaksızın devam ettiğini söylemek de mümkündür. Türkçe alanında ise söz varlığını tespit çabalarının daha düşük yoğunlukta ve kesintili olarak yürütüldüğünü söylemek mümkündür.

Türkçenin söz varlığını derleyen en eski eser olarak kaynaklar Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâtî't-Türk* adlı eserini zikretmektedirler. Bundan sonra benzer çalışmaların XIX. yüzyılda sayıca çoğaldığından söz edilebilir. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde bu çalışmalar kurumsal bir düzene kavuşmuştur.

Tarama Sözlüğü ve Vankulu Lugatı

1. Tarama Sözlüğü'nün Kısaca Tanıtımı:

Bir veya birden fazla dilin söz varlığı hakkında bilgiler sunmak amacıyla çeşitli ilke ve metotlara göre hazırlanmış çalışmalar olarak tanımlanması mümkün olan sözlükler köklü bir geçmişe sahiptir.¹

Sözlükbiliminin ilke ve yöntemlerinin ortaya çıktığı ilk modern sözlük çalışmaları, Batı dünyasında XIX. yüzyılda başlamıştır.² Bizde ise modern dönemde bu anlamdaki ilk çalışma, Şemsettin Sami'nin günümüzdeki Türkçe sözlüklerin temeli denilebilecek “*Kâmûs-ı Türki*” adlı eseridir.³ Türkiye’de sözlük çalışmaları cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra dil reformu çalışmalarıyla birlikte oldukça artmıştır. Bu kapsamda yapılan çalışmalardan biri de o dönemdeki adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti olan Türk Dil Kurumu’nun gerçekleştirdiği ve Türkiye Türkçesinin söz varlığını ele alan “Tarama Sözlüğü” çalışmalarıdır.

Söz konusu çalışma günümüzde kısaca “Tarama Sözlüğü” olarak bilinmektedir. Asıl adı şöyledir: “XIII. Asırdan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü”.

Tarama Sözlüğü son şekline kavuşmadan önce iki aşamadan geçmiştir:

1) Bu aşamada XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü adıyla yayınlanmıştır. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin önderliğinde 1943-1957 yılları arasında dört cilt olarak basılmıştır. Her cilt kendi içinde A’dan Z’ye sıralı bir düzende, yaklaşık 30-50 eserden taranan fişlerin düzenlenmesiyle hazırlanmıştır. Toplamda XIII.-XIX. yüzyıllar arasında yazılmış 160 eserin taranmasıyla oluşturulmuştur.⁴ Bu sözlük, planlanan Büyük Türk Kamusu’nun hazırlık çalışmaları çerçevesinde toplanan fişler, bir yandan dille uğraşanlara yardımcı bulunmak bir yandan da Türkçe sözcüklere ilgi çekmek düşüncesinden yola çıkılarak küme küme yayımlanmıştır.⁵

2) İkinci aşamada Kurum, kullanım zorluklarını gidermek ve eksiklikleri tamamlamak için sözlükle ilgili yeni bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışma kapsamında, önceki dört cilt gözden geçirilerek birleştirilmiş, maddebaşları her cildin kendi içinde değil eserin bütününde A’dan Z’ye sıralanmıştır. Bunun yanında daha önce taranmış olan 160 esere ek olarak 67 eser daha taranmıştır. Bu suretle sözlüğe yeni maddebaşlar, anlamlar veya tanıklar ilave edilmiştir. Sözlük, 1963-1972 yıllarında toplam altı cilt olarak yayımlanmıştır.⁶

Bu aşamalara şu iki aşama da ilave edilebilir:

¹ Nuray Yıldız, “Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri”, *Kebikeç*, 6 (1998): 189-210.

² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: TDK Yayınları, 2009), 73.

³ Paşa Yavuzarslan, “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin Kâmûs-ı Türki’si”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44/2 (19 Ocak 2017), 200.

⁴ Belgin Tezcan Aksu, “Türk Dil Kurumunun Sözlük Çalışmaları 1932-2002”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 2002/2/607 (2002), 144.

⁵ Hikmet İlaydın, “Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, (Kitaplar - Tenkit)”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 3/28 (Ocak 1954), 227.

⁶ Didem Akyıldız Ay, “Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* LVI/56 (2017), 3; Türk Dil Kurumu (TDK), *Tarama Sözlüğü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995), 1/5-6.

3) İlk baskıda ayrı birer maddebaşı olarak alınmış olan ekler ayıklanarak oluşturulan yedinci cilt ile aranan sözcüğün eser içinde kolay bulunmasını sağlamak üzere oluşturulan sekizinci cilt 1974-1977 yıllarında yayımlanmıştır.⁷

4) Maddebaşı olan tüm sözlerin çeviriyazıyla verilmesi, aynı sözcükle başlayan ifadelerin tek maddebaşı altında toplanması, tanıkların alınmaması gibi bir dizi çalışmanın sonucunda Cem Dilçin tarafından Yeni Tarama Sözlüğü adıyla 1983 yılında XI+483 sayfa olarak yayımlanmıştır.⁸

Tarama Sözlüğü'nün birinci cildine başlarken Türkçe söz varlığına ilişkin tanıklara kaynaklık eden ve taraması yapılan 227 adet kaynak eserin kısaca tanıtları yapılmıştır. Türkçeye tercüme edilmiş eserlerin, sözlüklerin, divanların ve birçok farklı türden eserin yer aldığı bu kaynaklar arasında Vankulu Lugatı'nın yer almadığı görülmektedir.

2. Vankulu Lugatı'nın Kısaca Tanıtımı:

Vankulu Lugatı, Osmanlı Türkçesine Arapçadan tercüme edilmiş bir sözlüktür. Bu tercüme eserin kaynak metnini, Fârâblı Cevherî adındaki ünlü dilbilgini Arapça olarak kaleme aldığı *Tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye* adlı eser oluşturmaktadır. Bu kaynak metin kısaca es-Sihâh olarak da bilinmektedir.

Cevherî bu eserini kaleme alırken Kur'an ayetlerinden, Hz. Peygamber'in hadislerinden, Arap şiirinden ve atasözlerinden tanıklara yer vermiştir. Ayrıca madde başlarını oluşturan sözcüklerin diziliminde izlediği yöntemle yeni bir ekolün de öncülüğünü yapmıştır. Söz konusu yöntem, sözcüklerin son harfleri esas alınarak sıralamaya tabi tutulduğu için 'kafiye yöntemi' olarak adlandırılmaktadır.

es-Sihâh'ın mütercimi Vankulu Mehmed Efendi bu yöntemi muhafaza ederek eseri Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir.

Osmanlı ilim çevrelerinde oldukça rağbet gördüğü bilinen Vankulu Lugatı, İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaanın bastığı ilk eser olma özelliğine sahiptir. Osmanlı döneminde eserin farklı yıllarda üç ayrı baskısı yapılmıştır. Son olarak Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından iki cilt halinde çeviriyazı tekniğiyle yayınlanmıştır.

Eserin mütercimi Vankulu Mehmed Efendi XVI. yüzyıl Osmanlı ilim adamlarındandır. Müderrislik, müftülük ve kadılık görevlerinde bulunmuş ve Medine kadısı iken 1592 yılında vefat etmiştir. Bu tercüme eserinde o dönemin dil yapısını, sözcükler, ekler, edatlar vb. Türkçe söz varlığının örneklerini görmek mümkündür.

Vankulu Lugatı'ndan Tarama Sözlüğü'ne Katkılar

Öncelikle şunu ifade etmek yerinde olacaktır: Vankulu Lugatı'nın tamamında yer alan dil malzemesinin incelenip Tarama Sözlüğü'ne katkı mahiyetinde ele alınması bu çalışmamızın sınırlarının çok ötesindedir. Bu çalışmada Tarama Sözlüğü çalışmaları kapsamında incelenmediği tespit edilen Vankulu Lugatı'nın böyle bir söz varlığı tarama çabasına katkı sunup sunamayacağını; sunacaksa bunların neler olduğunu birkaç örnekle tespit etmeye çalıştık.

Vankulu Lugatı'nda Arapça sözcüklerin açıklamaları sırasında yer verilen ve o dönemin Türkçesinde kullanıldığı düşünülen örnek sözcüklerin okunuşlarında eserin Türkiye Yazma

⁷ Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınları, 1983), 7.

⁸ Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, 7-8.

Eserler Kurumu Başkanlığınca çeviri yazı tekniğiyle iki cilt halinde basılan nüshasından istifade edilmiştir. Gerekli görülen durumlarda Vankulu Lugatı'nın 1729, 1756 ve 1802 yıllarında yapılmış olan üç farklı baskısına da müracaat edilmiştir. Burada yer verilen örnek sözcüklerin TDK Tarama Sözlüğü'nde yer alıp almadığı tespit edilerek mevcut olmaması durumunda daha başka kaynaklardan yararlanma yoluna gidilmiştir. Ayrıca sözcüğün okunuşu ve anlamıyla ilgili açıklığa kavuşturulması gerekli görülen noktalara değinilmiştir.

1. Güneç [كونج]:

Vankulu Mehmed Efendi'nin bu sözcüğü, Arapçadaki [غلباء] sözcüğünü açıklarken “Serkeş ve mütemerrid olan nesne” anlamını verdiği ve sıfat olarak kullandığı Arapçada aynı kökten olan sözcüğün geçtiği “İri ve sık ağaçlı bahçeler” anlamındaki ﴿ وَحَدَائِقَ غُلْبَاءً ﴾ (Abese, 80/30) ayetine yer vermesinin ardından şu açıklamayı yapar:

“Ya'nî **güneç** (?) bâğçe ki eşcârı birbirine ulaşmış ola.”⁹

Vankulu Mehmed Efendi'nin bu açıklamasından *güneç* sözcüğünü “ağaçları birbirine ulaşmış olan” yani ağaçları sık olan anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Ancak çeşitli kaynaklardan yapmış olduğumuz araştırma neticesinde sözcüğün bu okunuşla böyle bir anlama geldiğini tespit edebilmiş değiliz. Kaldı ki eserin 2014 yılında yapılmış olan baskısında sözcüğün hemen yanına konulan (?) işareti, sözcüğün okunuşuyla ilgili bir tereddüdün yansıtılmaktadır.

TDK Derleme Sözlüğü'nde bu okunuşla ve buradakine yakın daha başka okunuşla yer verilen “güneçe [güne, güneç, ...]” sözcüğü / sözcükleri bulunmaktadır¹⁰. Derleme Sözlüğü'nde yapılan açıklamaya göre “Çok güneş alan yer.” anlamında kullanılan bir sözcüktür.

2. Cânver [جانور]:

Arapçada orman anlamındaki [غابة] sözcüğünü açıklarken Vankulu *cânver* sözcüğünü kullanmaktadır. Bu açıklamasını şu ifadelerle vermiştir:

“Bük ki onda **cânver**ler yatar, sazlıklar gibi.”¹¹

TDK Tarama Sözlüğü ile Derleme Sözlüğü'nde tespit edemediğimiz *cânver* sözcüğü “ruh” anlamındaki *cân* sözcüğü ile “getiren, taşıyan” anlamına gelen *âver* sözcüğünden oluşmuş veya “canlı” anlamındaki *cân-âver* veya *cân-vâr* telaffuzuyla Farsça kökenli bileşik bir isim olduğu belirtilmektedir.¹²

Günümüzde vahşilik, yırtıcılık anlamları çerçevesinde kullanılan canavar (*cânver*) sözcüğünün Vankulu Mehmed Efendi tarafından yırtıcı vasfı taşıyan veya taşımasının her türlü “canlı, hayvan” anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki iki örnek bu hususu destekleyici mahiyettedir:

“[الأزنبُ] (*erneb*) Tavşan dedikleri **cânver**.”¹³

“[التَّمْسَاخُ] (*timsâh*) Bir **cânver**in adıdır ki deryâda olur, ma'rûftur.”¹⁴

⁹ Vankulu Mehmed Efendi, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî* (İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Mamure İbrahim Müteferrika Matbaası), 1729), 1/102; Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, ed. Mustafa Koç, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2014), 1/209.

¹⁰ Türk Dil Kurumu (TDK), *Derleme Sözlüğü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993), c. 6/2227.

¹¹ Mehmet, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/103; Mehmet, *Vankulu Lügati*, 1/210.

¹² Bkz. Kubbealtı Lugati, “Canavar” (Erişim 22 Ocak 2019).

¹³ Mehmet, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/67.

¹⁴ Mehmet, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/232.

3. Bük [بوك]:

Vankulu Mehmed Efendi bu sözcüğü bir önceki örnekte yer verdiğimiz [غابة] sözcüğünü açıklarken “*Bük ki onda cânverler yatar, sazlıklar gibi.*” ifadeleriyle kullanmaktadır.¹⁵

TDK Tarama Sözlüğü’nde *bük* sözcüğü için “Sık çalılık, fundalık.” Anlamı verilmiştir.¹⁶

4. Sazlık [سازلق]:

Aynı sözcüğün açıklamasında Vankulu Mehmed Efendi’nin kullandığı *sazlık* sözcüğü Tarama Sözlüğü’nde bu söylenişle yer almayıp “*sazak*” olarak geçmektedir.¹⁷ Derleme Sözlüğü’nde ise “sazak, sazaklık, sazlık” olarak geçmekte ve “(1) Bataklık, sazlık. (2) Pınarların, derelerin ayağındaki otluk yerler. (3) Küçük pınar, kaynak.” anlamlarıyla açıklanmıştır.¹⁸

5. Bekre [بكرة]:

Günümüz Türkçesinde “su kuyusunda kullanılan makara” anlamına gelen bu sözcüğü Vankulu Mehmed Efendi [القَب] sözcüğünü açıklarken şu şekilde kullanmaktadır:

“*Şol ağaçtır ki bekrenin ortasındadır, üzerine ağaçtan dişler konmuştur.*”¹⁹

Arapça kökenli olan bu kelime TDK Tarama Sözlüğü’nde yer almamaktadır. Derleme Sözlüğü’nde ise “*bekere*” ve “*bakara*” şeklinde bulunmakta ve “(1) Kuyu makarası. (2) İplik eğiren çırkık iğlerine geçirilmiş olup, iğnin süratle döndürülmesini temin eden, boynuzdan yapılmış dişli makara.” şeklinde açıklanmaktadır.

Kâmûsü’l-muhît mütercimi Âsım Efendi de bu sözcüğün dilimizde değiştirilerek kullanılmakta olduğuna şu ifadeleriyle işaret etmektedir: “Türkîde tahrîfle **makara** ta’bir olunan kuyu çarhına denir ki değirmi haşebe olup ortasında tekerleği olmakla ona ip geçirip su çekerler.”²⁰

6. Yatlı [ياتلو / ياتلو]:

Vankulu Mehmed Efendi bu sözcüğü [المقارب] sözcüğünü açıklarken kullanmaktadır. Vankulu Lugatı’nın Osmanlı döneminde yapılan üç farklı baskısının ilk ikisinde kelime *yâtlû* [ياتلو] şeklinde yazılmış iken 1802 yılında yapılan üçüncü baskısında *yâdlû* [يادلو] olarak yazılmıştır.²¹ Çeviri yazı tekniğiyle 2014 yılında yapılan baskısında ise söz konusu maddeyle ilgili açıklamaya “*İyi ile yatlının beyninde mütevassıtü’l-hâl olan.*” ifadeleriyle yer verilmiştir. Bu açıklamada ilgili kelimenin *yatlı* telaffuzuyla verildiği görülmektedir.

Buna göre sözcüğün *yâtlû*, *yâdlû* ve *yatlı* şeklinde üç farklı telaffuzu ve yazılışı görülmektedir. TDK Tarama Sözlüğü’nde sözcüğün *yatlı* / *yatlu* olarak iki okunuşuna da yer verilerek “Kötü, şem, fena” anlamına geldiğine işaret edilmiştir. Ayrıca yer verilen tanıkların birçoğunda ikinci harf olan [a] harfi uzatılmadan ve sonrasında [t] harfiyle *yatlı* şeklinde

¹⁵ Mehmet, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/103; Mehmet, *Vankulu Lüğati*, 1/210.

¹⁶ Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, 1/738.

¹⁷ Mehmet, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/103; Mehmet, *Vankulu Lüğati*, 1/210; Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, 5/3360.

¹⁸ Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, 10/3562.

¹⁹ Mehmet, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/104; Mehmed, *Vankulu Lüğati*, 1/212.

²⁰ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsü’l-muhît Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013), 2/1771.

²¹ Mehmed, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/105; Mehmed, *Tercüme-i Sıhah-ı Cevherî*, (İstanbul: Mühendishane Matbaası, 1802), 1/102; Mehmed, *Vankulu Lüğati*, 1/212.

görülmektedir. Birkaç tanıkta [â] sesiyle ve / veya [d] harfiyle *yâtlû / yâdlû* olarak görülmektedir.²²

7. *Bunculayın* [بونجلين]:

Yukarıdaki maddede yer verdiğimiz [المقارب] sözcüğüyle ilgili yaptığı açıklamada Vankulu Mehmed Efendi'nin kullandığı bir diğer sözcük de *bunculayın* sözcüğüdür. “*Geri bunculayın ucuz olan nesneye de [mukârib] derler.*” şeklinde açıklamada yer verdiği bu sözcük, TDK Tarama Sözlüğü'nde “Bunun gibi, böyle.” açıklamasıyla birlikte iki farklı şekilde yer almaktadır: “*buncılayın, muncılayın*”.²³ Burada yer verdiğimiz *bunculayın* şeklindeki telaffuz, Vankulu Lugatı'nın çeviriyazı tekniğiyle yapılmış baskısından alınmadır.²⁴

8. *Baş bilmek* [باش بلمك]:

Vankulu Lugatı'nda [اقتضاب] sözcüğünün açıklamasını yapan mütercim bu sözcüğün “*Baş bilmeyen nâkaya (dişi deveye) binmek*” anlamında olduğunu ifade ettikten sonra yer verdiği Arapça tanık cümlede geçen [رياض] sözcüğünün “*davar baş bilmektir*” anlamında olduğunu dile getirmiştir.²⁵

Baş bilmek ifadesi TDK Tarama Sözlüğü'nde olumsuzluk eki ile birlikte *baş bilmemek* şeklinde yer almakta olup “Hizmette kullanılan hayvan talimsiz olmak.” anlamıyla açıklanmıştır. Tarama Sözlüğü'nün bu ifade için yer verdiği tanık ise sadece bir adet olup *Kâmûsü'l-muhît Terümesi*'nden alınmadır.²⁶

9. *Tüskürmek* [توسكرمك]:

Bu sözcüğü Vankulu Mehmed Efendi, [قَلْب] sözcüğünün anlamını açıklarken kullanmaktadır. Kalp, akıl, döndürmek gibi anlamlara geldiğini ifade etmesinin ardından “*Tüskürmeğe dahi derler*” diyerek sözcüğün bir diğer anlamını zikretmiştir.²⁷

Tüskürmek kelimesinin anlamı TDK Tarama Sözlüğü'nde “(1)Geri çevirmek, püskürtmek, ric'ate mecbur etmek.(2) Tıksırmak.” olarak açıklanmaktadır (a.mlf., 1995, 5/3876). Derleme Sözlüğü'nde de Çanakale – Lâpseki yöresinde kullanılan bir sözcük olduğuna işaret edilip “atmak” manasında olduğu belirtilmiştir.²⁸

10. *Cıdâ* [جدا]:

“Mızrağın çıkıntıları” anlamına gelen [كُغُوب الرَّمح] ifadesini açıklayan Vankulu Mehmed Efendi şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Şol boğumlardır ki kamıştan olan cıdâda olur.*”²⁹

Vankulu'nun bu açıklaması lugatının 2014 yılındaki baskısında “*Şol boğumlardır ki kamıştan olan cıdavda olur.*” şeklinde yer almaktadır ki muhtemelen okuma ya da baskı hatasından mütevellit ilgili sözcük *cıdâ* yerine *cıdav* olarak verilmiştir. Zira Vankulu Lugatı'nın Osmanlı dönemindeki ilk üç baskısında da bu kelime *cıdâ / cidâ* olarak geçmektedir.

Bunun yanı sıra her iki sözcüğün Tarama Sözlüğü'nde yer alan anlamları şu şekildedir:

²² Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, 4/4390-4395.

²³ Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, 1/698.

²⁴ Mehmed, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/105; Mehmed, *Vankulu Lügati*, 1/212.

²⁵ Mehmed, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/108; Mehmed, *Vankulu Lügati*, 1/218.

²⁶ Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, 1/423.

²⁷ Mehmed, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/109; Mehmed, *Vankulu Lügati*, 1/220.

²⁸ Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, 10/4015.

²⁹ Mehmed, *Terceme-i sıhah-ı Cevherî*, 1/115; Mehmed, *Vankulu Lügati*, 1/230.

"Cıdav: Hayvanın omuz başında semer veya eğer vurmasından hâsıl olan yara."³⁰

"Cıda: Süngü, kargı, mızrak, harbe."³¹

Açıklanan Arapça ifade ile söz konusu iki sözcüğün anlamları dikkate alındığında hayvanda eğer vurulmasından oluşan yara anlamına gelen *cıdav* yerine süngü, kargı, mızrak anlamlarında olan *cıda* veya *cida* şeklinde telaffuz edilmesi gerektiği kanaati ağır basmaktadır.

Sonuç

Burada yer verilen çok sınırlı sayıdaki örneklerden de görüleceği üzere XVI. yüzyıla ait önemli eserlerden olan Vankulu Lügati, Türkçe söz varlığına katkı sağlamak açısından taranmaya değer bir eserdir.

TDK Tarama Sözlüğü'nde yer almayan kimi sözcükleri içerdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Tarama Sözlüğü'ndeki tanıklara zenginlik kazandırması, Türkçenin tarihi söz varlığını tespit çalışmasına katkı sağlayacağı da aşıkârdır.

Öte yandan çeviriyazı vb. tekniklerle yayınlanmak suretiyle kültür mirasımıza sahip çıkılması, ihya edilerek günümüz kültür dünyasına sunulması takdire şayan çalışmalardır. Bu tür çalışmaların, sözlükçülük ve sözlükbilim alanındaki araştırmacılar için çeşitli yönlerden incelenmeye değer materyaller sunduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça/References

- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3 Cilt. Ankara: TDK Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Aksu, Belgin Tezcan. "Türk Dil Kurumunun Sözlük Çalışmaları 1932-2002". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 2002/II/607 (2002): 140-174.
- Ay, Didem Akyıldız. "Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* LVI/56 (2017), 1-22.
- Dilçin, Cem. *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 1983.
- İlaydın, Hikmet. "Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, (Kitaplar - Tenkit)". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* III/28 (Ocak 1954), 227-231.
- Kubbealtı Lügati*. Erişim 22 Ocak 2019. <http://lugatim.com>
- Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu'l-muhît Tercümesi*. IV Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 1. Basım, 2013.
- Türk Dil Kurumu (TDK). *Derleme Sözlüğü*. XII Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993.
- Türk Dil Kurumu (TDK). *Tarama Sözlüğü*. VIII Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 3. Basım, 1995.
- Vankulu Mehmed Efendi. *Terceme-i sıhah-ı Cevherî.*, II Cilt. İstanbul: Darü't-Tıbaatı'l-Mamure (İbrahim Müteferrika Matbaası), 1. Basım, 1729.

³⁰ Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, 2/765.

³¹ Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, 2/763.

Vankulu Mehmed Efendi. *Tercüme-i Sıhah-ı Cevherî*, II Cilt. İstanbul: Mühendishane Matbaası, 3. Basım, 1802.

Vankulu Mehmed Efendi. *Vankulu Lügati*. Ed. Mustafa Koç. II Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 1. Basım, 2014.

Yavuzarslan, Paşa. “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44/2 (19 Ocak 2017).
[http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/v](http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/823)

iew/823.

Yıldız, Nuray. “Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri”. *Kebikeç*. 6 (1998), 189-210.